

Hikmet Yurdu Yıl:1, S.2, (Temmuz-Aralık / 2008) ss.17-24

Toplumsal Değişim ve Din

Ahmet Faruk SİNANOĞLU*

Özet:

Bu çalışmanın amacı, din ve toplumsal değişim üzerine yapılmış bazı teorik ve uygulamalı araştırmalar dikkate alınarak, genel toplumsal değişme açısından dini tutum ve davranışlarda ortaya çıkan değişimi incelemektir.

Araştırmada sanayileşme, kentleşme, sekülerleşme ve hızlı iletişim teknolojilerinin gelişimi ile karşılıklı etkileşime giren din kurumunun gelenekselli yapısında ortaya çıkan değişmelerin, bireylerin tutum ve davranışlarına etkisi sorgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Toplum, değişim, din.

Abstract

Social Change and The Religion

The purpose of this study is to understand the nature of the change which arises out of the religious attitudes and behaviours in terms of general communal change appealing to some theoretical and applied researches upon religion and communal change.

As a consequence of short examination, we have reached the conclusion that the changes arising out of the traditional structure of religion institution of religion have been effective in the attitudes and behaviours of the faithful after an interaction with industrialization, rapid communication technology, urbanization and secularization.

Key words: Social, change, religion.

* Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

Toplumsal Yapı ve Değişim

Toplum üzerine yapılmış olan bilimsel sistematik araştırmalar, çeşitli faktörlere bağlı olarak bütün insan topluluklarının değişime uğradığını göstermektedir.¹ Her toplumda, tarihi gelişim süreci içerisinde farklı uygarlıklar, kültür ve dinlerle ilişki içerisine girmek suretiyle bünyesinde sosyo-kültürel içerikli değişimler ortaya çıkmaktadır. Bilineceği gibi sosyal bir sistem olarak toplum, toplumsal olgular veya toplumsal kurumlardan oluşan bir yapı olup, toplumsal yapı, toplumsal kurumların belirlediği sosyal ilişkilerden oluşmaktadır.² Sosyo-kültürel değişimle ifade edilmek istenilen ise, toplumun kültürü ve yapısında ortaya çıkan değişimlerdir.

Toplumsal yapı kavramı modern sosyolojiye antropolojiden, oraya da Durkheim'den geçmiş bir kavram olup, yapının bir sistem özelliği göstermesinin yanı sıra yapı çeşitli öğelerden meydana gelmekte ve bunlardan birisinde ortaya çıkan değişim ötekilerini de etkilerken, değişime karşı toplumda ortaya çıkabilecek tepkiler de anlaşılabilir.³ Burada açıklanması gereken bir husus olarak, yapı kavramının içerisinde devamlılık ve düzenlilik olmakla birlikte, değişime de açık olması nedeniyle sosyo-kültürel yapı göreceli olarak istikrarlı olan ilişkiler için kullanılmaktadır. Yani belirli bir bölgede birlikte yaşayan ve bünyesinde farklı grupları bulunduran, birlikte var oluşlarının farkında olan toplum, oluşturduğu kurumları ile durağanmış gibi görünse de, dinamik ve değişim halinde bulunan bir yapıdır. Ayrıca her toplumun düzenli birer kişi ve grup statüsüne, bunlarla iç içe birer pozisyon ve tabakalaşma sistemine sahip ve bu sistemin işleyiş halinde bir yapı olduğundan söz edilebilir.⁴ Bu durumda, toplum için, oluşturduğu din, siyaset, ekonomi, ahlâk, aile, üretim ve mülkiyet ilişkileri ile bir bütünlük gösterdiği söylenebilirken, değişimlere de açık olduğunu belirtmek gerekir.

¹ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişimleri*, M.E.B. Yay., İstanbul 1969, s. 158; Ünver Günay, *Toplumsal Değişme Tasavvuf Tarikatları ve Türkiye*, E.Ü. Yay., Kayseri 1999, s.10.

² A. Kurtkan Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1995, s. 99, 100.

³ Emre Kongar, *Toplumsal Değişim*, Bilgi Yay., Ankara 1972, s. 27.

⁴ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, çev: Nilgün Çelebi, Attila Kitapevi, Ankara 1994, s. 173.

On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren sanayileşme, nüfus artışı ve hızlı iletişim teknolojilerinin gelişimine paralel olarak, toplumda ortaya çıkan değişimleri açıklamayı amaçlayan teorilerin geliştiği görülür. Toplumu dinamik ve statik yönleri ile ele alan A. Comte, toplumda ortaya çıkan yeni bilgilerin etkisiyle, toplumların hiçbir zaman statik olmadıklarını, toplumların görülebilir bir biçimde kültürel, ekonomik ve siyasal alanlarda ilerlediğini ve bunun da davranışlara yansıdığını belirtirken, S. Simon ve E. Durkheim'in katkılarıyla gelişen işlevselci yaklaşım, değişimi, toplumsal kurumlar arasında birbirleriyle bağıntılı ilişkilerin sürekli yeniden denge ve uyum arayışı şeklinde açıklamaya çalıştıkları görülür. Ancak, Comte'nin ve işlevselciliğin değişim yaklaşımına karşıt görüş ve düşünceler de ortaya çıkmıştır. Bir kısım sosyologlar, Comte'un tarihsel olgu ve olayları çok genel ve soyut kavramlar çerçevesinde incelediğini, tarihten aldığı verilerle toplumsal değişimi tümevarımcı bir yaklaşımla (üç hal yasası gibi) ele aldığını, bu verileri zaman sürecinde birbirleri ile olan diyalektik ilişkiler yönünde değerlendiremediğini, bu nedenle de değişimi açıklamada yetersiz kaldığı şeklinde eleştirilerde bulunmuşlardır.⁵ İşlevselciliğin toplumsal değişim bakışına ise, işlevselciliğin toplumsal değişim sorununu açıklayamayacağını, çünkü, bu kuramsal yaklaşımın normatif uyum (consensus) doktrini olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁶ Anlaşılacağı gibi, toplumbilimin gelişimi ile, karmaşık bir anlayış gösteren toplumsal değişimi açıklamada farklılaşmalar ve kargaşa ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, tüm öteki insani nedenlerle ortaya çıkan gelişmelerde görülen karmaşıklık gibi, toplumsal değişimin de karmaşık ve dinamik bir olgu olduğu anlaşılmaktadır. Bu karmaşık ve dinamik olguyu ele alan sosyologların, toplumsal değişimi açıklamada farklılaştıkları görülmektedir.

Toplumsal değişimle ilgili yaklaşımların, temelde değişimi benimsedikleri anlaşılacakla beraber, toplumsal değişimde etkili olan hususların tespitinde güçlüklerle karşılaşmışlardır. Sosyo-kültürel değişime neden olabilen pek çok hususun mevcudiyeti, örneğin nüfus artışı, göç, savaşlar, fiziki çevre, teknolojik ilerlemeler, ekonomik gelişmeler ve kentleşme toplumsal değişimin nedenleri arasında gösterile-

⁵ Barlas Tolan, *Toplum Bilimlerine Giriş*, Adım Yay., Ankara 1996, s. 14.

⁶ D. Anthony Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı*, çev: Ülgen Oskay, Gündoğan Yay., Ankara, 1996, s. 14.

bilmekle birlikte, toplumsal değişimde etkili olan hususların nüfus artışı, savaşlar, göç ve hızlı iletişim teknolojilerinin gelişimi ile sınırlanamayacak kadar büyük ve karmaşık olgu ve olaylar zincirini içermesi nedeniyle, toplumsal değişimi açıklama çabası içerisinde olan çeşitli toplumsal değişme modelleri, birbirinden farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Nitekim toplumbilimciler, makro ya da mikro düzeyde toplumsal değişimler üzerinde durarak, toplumsal değişimin farklı yönlerine dikkat çekmişlerdir. Toplumsal değişimin boyutları çok yönlü ve karmaşık olmakla birlikte, konu ile ilgili ortaya konulmuş görüşlerin farklılık ve karmaşıklık göstermesine rağmen, olgunun anlaşılmasına önemli katkı sağladıklarını belirtmek gerekir.

Toplumsal değişimi açıklamak ve anlaşılması amacıyla ortaya konmuş olan büyük boy kuramların, toplumları bütün insanlığın geçirdiği gelişmelerle açıklamaya çalıştıkları görülürken, orta boy kuramların bütün insanlığı kapsayan değişme modellerine ulaşmanın güçlüğüne dikkat çekerek, değişimi anlamada önceliği yapı ile işlev arasındaki değişimlere ya da çatışmaya verdikleri görülür. Küçük boy kuramlar ise, toplumsal değişimi grupsal süreçlere ve psikolojik öğelere bağlayarak, mikro düzeyde toplumsal değişimler üzerinde durmuşlardır.⁷ Sözü edilen kuramların birbirlerinden ayrıldıkları önemli yönlerinin bulunması ile birlikte, benzer yönleri de dikkat çekmektedir; ayrıca, bu kuramların, toplumda ortaya çıkan değişimleri esas alarak, her türlü değer yargılarından bağımsız ve mümkün olduğunca nesnel bir yaklaşımla değişimin nedenlerini, yönlerini açıklama çabası içerisine girdikleri görülürken, toplumda ortaya çıkan dönüşüm, farklılaşma ve değişimi yeterince açıklamada başarılı olamadıkları da anlaşılmaktadır. Öyle ki, toplumsal değişim olgusunu yalnızca geçmişte yaşanmış olaylarla, sınıf mücadeleleri ya da uyum ve denge ile açıklamaya çalışmanın yeterli olmadığı görülmekte, bu çerçevede toplumsal yapının önemli öğelerinden din kurumunun, toplumsal değişim olgusu ile derin ilişkileri karşımıza çıkmaktadır.

⁷ Kongar, s. 38, 41.

Toplumsal Değişim Sürecinde Din

Yerküremizde yaşayan her toplumun bünyesinde kutsalla ilişkili dini inanç sistemi ya da sistemlerini bulundurduğu bilinmektedir. Bu yönüyle din, evrensel boyutlu ve içinde bulunduğu toplumun yapısı ile ilişkili bir olgudur.⁸ Yani din ve toplumsal yapı arasındaki etkileşim sosyolojik bir gerçekliktir. Bu anlamda, dinlerin toplumsal yapı ile karşılıklı ilişki içerisinde olduklarını belirtmek gerekir. Bağımsız olarak geliştiğini söyleyebilmek mümkün görünmemektedir. İnsanın kendisi de dahil bütün inanç sistemlerinin toplumsal yapının kaçınılmaz etkisi altında olduğu ifade edilebilir. Bir başka deyişle, toplumda ortaya çıkan inanç sistemlerinin toplumun yapısı ile karşılıklı ilişkileri mevcuttur ve tarihsel süreç içerisinde gelişen değişmelerin, toplumsal yapıyı etkilediği oranda din kurumunu da etkilediği anlaşılmaktadır.

Sanayileşme, kentleşme ve hızla gelişen teknolojik iletişim ağı, bir taraftan toplumsal yapıyı etkilerken, diğer taraftan din kurumunu da etkilemekte, yeniden oluşum sürecinde dinin yeniden yapılanmasına ve konum kazanmasına neden olabilmektedir. Nitekim Batılı toplumlar ve ülkemiz üzerine yapılmış olan bilimsel inceleme ve araştırmalar, dinin siyaset, ekonomi, eğitim ve cinsel konular üzerinde farklı söylemler geliştirdiğini, modern dünyada dinin konumunun farklı olduğuna işaret etmektedirler. MacGuire, M.B., "*Religion: The Social Context*" adlı çalışmasında modern toplumlarda dinin konumunu inceleyerek, yüksek biçimde farklılaşmış toplumsal sistemlerde, din kurumunun ve dinsel uygulamaların dolaylı bir nüfuza sahip olduğunu belirtir.⁹ P. L. Berger'de, kapitalist-endüstriyel yapı, modernleşme ve sekülerleşme ile karşılıklı etkileşim sürecine giren dinin, devlet, siyaset, aile ve birey üzerindeki etkilerini dikkate alarak, sanayileşme konusunda ilerlemiş ülkelerin din, devlet ve siyaset ilişkilerinde önemli değişmelerin ortaya çıktığını, ancak, dine yakın bir biçimde bağlı olan aile ve sosyal ilişkiler alanında gözle görülür bir biçimde realite oluşundan söz eder.¹⁰ Yine

⁸ Zahid Aksu, *İslâm'ın Doğusunda Sosyal Realite, Hukuki Ayetler ve İctihadi Kaynaklar*, İlahiyat Yay., Ankara 2005, s. 39, 42.

⁹ M.B. McGuire, *Religion: The Social Context*, Wadsworth Publication Co. 1997, s. 221-226.

¹⁰ Peter Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev: Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul 1993, s. 194, 195.

Batı'da yapılmış olan bir kısım çalışmalarda gelenekli din misyonunun sorgulandığı görülür: Ernst Troeltsch, William Hocking, ve John Hick "*Dini çoğulcu luğa*" dikkat çekerlerken, Hick'in dinin merkezine teolojik doğrular yerine, dinin birey ve toplum hayatında yol açtığı ahlâki dönüşümü yerleştirmeye çalıştığı görülür.¹¹ Yani, Hick, dinin, teolojik doğrularından çok varoluşsal ya da hayatı dönüştüren yönüyle ilgilendiği görülür.¹² Bu bağlamda bilimsel veriler ele alındığında, temelinde çoğulcu, değişken karakterli toplumların, yeni dini hareketlerin ortaya çıkışı ve gelişmesi için uygun bir ortam oluşturduğuna işaret ettikleri görülmektedir. Nitekim Endonezya ve A.B.D.'de büyük oranlarda yeni dini hareketler tespit edilmiştir.¹³

Buraya kadar söylenenleri özetleyecek olursak, toplumsal değişme, mevcut birimdeki rollerin, kodların veya normların yapısı ve doğasındaki değişiklikleri içerdiğinden,¹⁴ yukarıdaki tespitler bize, pek çok etkenle birlikte sanayileşme, modernleşme ve sekülerleşmenin etkisi ile dini toplumsal yapılanmada önemli değişimlerin olduğunu göstermektedir.

Türk toplumunda tespit edilmiş olan bir kısım değişmelere geçmeden önce, bir hususa değinmek yerinde olacaktır. Batılı toplumlarda ortaya çıkan sosyo-kültürel değişmelerle, ülkemizde görülen değişmeler arasında benzerlikler görülse de, İslâmiyet'te ruhban sınıfının ve kilise yapılanmasının bulunmaması nedeniyle, sosyal değişim açısından Batılı toplumlarla önemli farklılıklar gösterdiğini de belirtmek gerekir.

Ülkemizde Tanzimat ve Islahat hareketleri ile başlayan toplumsal değişim, tarımın makinalaşması ve köylerden kente göçle devam etmiş, bu ve benzeri sosyal olaylar, toplumsal değişim sürecini başlatmış, bu süreçte dini grupların oluşturdukları örgütsel yapılarının, karşılıklı ilişki ve davranış biçimlerinin farklılaşma ve değişim süreci içerisine girdikleri görülmüştür. Konu üzerine yapılmış olan çalışmalara bakıldığında, geleneksel toplum yapısından modern toplum yapısına geçiş süre-

¹¹ Ruhattin Yazoğlu, *Dini Çoğulculuk Sorunu*, John Hick Üzerine Bir Araştırma, İz Yay., İstanbul, 2007, s. 99.

¹² Yazoğlu, s. 99.

¹³ Günay, s. 25, 26.

¹⁴ Smith, s. 30.

cinde, yeni kavram ve düşünce tarzlarının etkisi ile grupların dini yapılanmalarında değişimler tespit edilmiştir. Öyle ki, gelenekselli dini gruplardan kırsal kesim Aleviliği üzerine yapılmış olan bir araştırmada, dini grubun inanç boyutundan, dini pratiklere kadar pek çok hususta değişimler görülmüştür.¹⁵ Alevilikte “*musahiplik kurumu*” önemli bir yer tutar. Söz konusu araştırmada, dini-sosyal bir kurum olan musahipliğin fonksiyon daralmasına maruz kaldığı ifade edilmiştir.¹⁶ Yine Cerrahi tarikatı üzerine yapılmış olan bir başka araştırmada, eğitim düzeyi, kentleşme ve iletişim imkanlarının artması ile, seküler ideolojilerle yarışan muhafazakar kesimlerin, farklı grupları cezp edebilmek için esnemekte olduklarından ve içerik olarak değişmelerinden söz edilmektedir.¹⁷ Her iki araştırma bize, özellikle tasavvufi boyutlu dini hareketlerin sosyo-kültürel değişime daha çok maruz kaldıklarına işaret etmektedir. Bir başka deyişle, İslâmi esasları benimsemekle birlikte, çok çeşitli nedenlerle farklı söylem ve eylemleri de benimsemiş olan tasavvufi hareketlerin, bu söylem ve eylemlerini değişen şartlara göre yeniden uyarlamaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Gayr-ı Sünni dini gruplar üzerine yapılmış farklı bir çalışmada da, kırsal hayatın kendine has şartlarında ilişkileri düzenlemek ve kolaylaştırmak üzere geliştirilen “*ritüellerin*” kentleşme sürecinde anlamlarını yitirmek üzere oluşundan ya da insanların geleneğin kalıplarından tamamen uzaklaştıkları tespit edilmiştir.¹⁸

Elbistan ilçesi ve Malatya kent merkezinde yapmış olduğumuz araştırmalarda ise, gelenekli dini grupların oluşturmuş olduğu sosyo-kültürel yapıda önemli değişimler görülmüştür. Öyle ki, hem Elbistan ilçesi hem de Malatya kent merkezinde yaşamakta olan gelenekli dini grupların birbirlerine karşı oluşturdukları tutum ve davranışlar değişime uğramıştır. Geçmiş asırlarda “*grup içi evlilik*” gelenekli

¹⁵ Y. Mustafa Keskin, **Kırsal Kesim Aleviliği**, Elazığ Sünköy Örneği, İlahiyat Yay., Ankara 2004, s.113.

¹⁶ Keskin, s.135.

¹⁷ Bir “ara form” niteliğindeki Cerrahi tarikatının kısmen klasik tarikat yapısını koruduğu gözlemlenirken, klasik tarikat yapısına özgü pek çok öğenin değişmiş ya da yok olduğu tespit edilmiştir. Örneğin, kadının okuması, giyim tarzı, katı kadercilikten koşullu kaderciliğe geçiş gibi. Bkz: Fulya Atacan, **Sosyal Değişme ve Tarikat Cerrahiler**, Hil Yay., İstanbul 1990, s.15-136.

¹⁸ İlyas Üzüm, “Geleneksel İnançları Bağlamında Türkiye’de Gayr-ı Sünni Kesimlerin İnanç Problemleri”, **Günümüz İnanç Problemleri Sempozyumu**, Erzurum 2001, s. 317.

bir yapı gösterirken, günümüzde bu tutumun çözülme sürecine girdiği görülmüştür.¹⁹

Sonuç

Yukarıdaki tespitler, toplumların modernleşme, sanayileşme ve sekülerleşme sürecine girmeleriyle, genel olarak benimsedikleri tutum ve davranışlardan bir kısmının değişime uğramış olduğunu, bir kısmının ise işlevsel daralma gösterdiğini ya da yok olmak üzere olduğunu göstermektedir. Ancak diğer yaratılmışların içerisinde yegane öğrenme ve bilme yeteneğine sahip olan insanın, başta kendini ve evreni tanımlama çabasında her türlü bilgiyi kullanmaya çalıştığı, bu anlama çabasında gelenekli dini bilgiler sorgulanırken, nihai gerçeğe yönelim olarak, metafizik hususiyetleri ve yaşanan toplumsal kültürel özellikleriyle sosyal sistemin temelinde yer aldığı görülen din ya da dinle ilişkili bilgilerden yararlanarak yeniden yapılanmaya girdiklerini görmekteyiz. Bu yeniden yapılanma sürecinde, yerine göre din toplumsal yapının şekillenmesine katkı sağlarken, yerine göre de biçimlenen bir öge olarak ortaya çıkmaktadır.

¹⁹ A.Faruk Sinanoğlu, *Türk Düşüncesi ve Kültüründe Alevi-Bektaşî Hareketi, Malatya Örneği*, Nehir Yay., Malatya 2007, s. 93; A. Faruk Sinanoğlu, *Genç Nüfusta Toplumsal Bütünleşme ve Dini Hayat, Elbistan Örneği*, basılmamış doktora tezi, A.Ü.S.B.E., Erzurum 2002.